

**ნარინე ვარდანიან, სომხური კანონიკური კრებული
ისტორიულ წყაროებსა და ანდერძ-მინაწერებში**

მატენადარანი
მესროპ მაშტოცის სახელობის ძველ ხელნაწერთა ინსტიტუტი

**Narine Vardanyan, THE ARMENIAN CANONICAL COLLECTION IN
LITERARY SOURCES AND COLOPHONS**

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts

თარგმანი ირმა ხოსიტაშვილისა
Translation by Irma Khositashvili

საკვანძო სიტყვები: კანონთა წიგნები, ხედნაწეხი, ეკლესიის ისტორია, სომხური
ეკლესია, იოანე ოძუნედი.

Keywords: Canon, manuscript, church history, Armenian church, John IV of Odzun.

სომხურ კანონთა კრებული თანდანობით ყალიბდებოდა. მე-5 საუკუნიდან მოყოლებული¹, დღიდან მისი შექმნისა, კანონთა ნიგნი ასწლულები განმავლობაში პერიოდულად განიცდიდა რედაქტირებას, მდიდრდებოდა ახალ-ახალი კანონებით და მრავალი რედაქციის სახით მოაღწია ჩვენამდე.

„კანონები“, „კანონთა ნიგნები“, „ნიგნი კანონთა“ და სხვა სათაურებით შემორჩენილი მსგავსი ასეულობით ხელნაწერი საუკუნეთა განმავლობაში ინუსხებოდა. ისინი თავიანთი სტრუქტურითა და შედგენილობით ერთმანეთის მსგავსს, ანდაც პირიქით, ერთმანეთისგან არსებითად განსხვავებულ კრებულებს წარმოადგენენ. 20-ე საუკუნეში ს. ტიგრანიანის (Тигранян, 1918. ასევე У. Шիրинян, 1923, გვ. 100-111), ნ. აკინიანისა (Ակինեան, 1930, მისივე, Շահապիկյանի ძიւիւնը կանոնները) და ვ. ჰაკობიანის (կანონագիրք Հայոց, 1971, გვ. VII-LXXIX, VII-CXXII) თანამშრომლობის შედეგად ეს ხელნაწერი კრებულები კლასიფიცირდა რამდენიმე ჯგუფად.

წინამდებარე სტატიაში ჩვენ არ განვიხილავთ „კანონთა ნიგნის“ ხელნაწერთა ჯგუფების თავისებურებებს, მსგავსებებსა და განსხვავებებს, არამედ ზოგადად მიმოვიხილავთ ცნობებს სომხური კანონიკური კრებულების შესახებ. ცხადია, მსგავსი მოცულობის მასალის ჩატევა ერთ სტატიაში შეუძლებელია, ამიტომ ზოგადად წარმოვადგენთ, თუ როგორ აღიქვამდნენ სომხურ კანონთა ნიგნებს ჩვენი მემკვიდრეები და გადამწერები, როგორ წარმოედგინათ მათი ჩამოყალიბება და შემდგომი განვითარება და როგორ ახასიათებდნენ მათ თავიანთ თხზულებებსა და ანდერძ-მინაწერებში.

მხითარ გოში (1120?-1213) „სამართლის ნიგნის“ შესავალში მცირე მონახაზს გვთავაზობს კანონიკური კრებულების წარმოქმნისა და შემდგომი განვითარების შესახებ: „არა ერთიანად დაიდო კანონები, და არა მხოლოდ ერთ კონკრეტულ დროს, არც ერთისგან, არამედ მცირედ-მცირედით, და მრავალ ჟამს, და მრავალთაგან [იქმნებოდა]. რადგან თავდაპირველად მოციქულთაგან დაიდო, ხოლო შემდეგ ნიკეაში, და მასზე უფრო ადრე სხვები [მეიქმნა], და შემდგომ სხვა კრებებების, და სხვადასხვა დროს, და მრავალ საკითხზე“ (Մխիթար Գոշ, 1975, გვ. 23)

შუა საუკუნეების სომხეთის განთქმული სამართალმცოდნე დარწმუნებულია, რომ სამართლის ნიგნიც „კანონთა ნიგნების“ მსგავსად თანდათან ივსებოდა: „ამგვარად იყო სამართლის ნიგნების შემთხვევაშიც. ხოლო ახლა დასაწყისი იქმნა მისი, და მცირედ-მცირედით იზრდებოდა სხვადასხვა დროს და სხვაგვარად განენესებოდა მრავალთა [მიერ]. და ამგვარად მიაღწია სრულყოფას ყოველგვარი ცოდნით“ (Մխիթար Գոշ, 1975, გვ. 23). მხითარ გოში მრავალ საყურადღებო პარალელს ავლებს კანონთა ნიგნისა და თავის ახლადშედგენილ კრებულს შორის და იქვე ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ისინი

¹ თითქმის ყველა მკვლევარი თანხმდება იმაზე, რომ სომხური კანონიკური კრებული შეიქმნა და გამოიყენებოდა მე-5 საუკუნეში, თუმცა თითოეულ მათგანს თავისი შეხედულება აქვს ამ კრებულის წარმოქმნისა და განვითარების შესახებ. იხ. (Տաշեան, 1896, გვ. 427-442; Ակինեան, 1950, გვ. 61-66) (Յ. ტაშიანისა და ნ. აკინიანის დასახელებულ ნაშრომებში დაბეჭდილია Յ. გათრჭიანის სომხურ კანონთა ნიგნის შესახებ გამოუქვეყნებელი ნაშრომის გარკვეული ნაწყვეტები), Տաշեան, 1950, 1896, გვ. 186, 204; Տիգրանյան, 1923, გვ. 100-114; Վարդանյան, 1999, გვ. 58-61; Վարդանյան, 1993, გვ. 36-37; Մարտիրոսյան, 2020, გვ. 26, 28; Mardirossian, 2004, გვ. 41-43; Shirinian at all, 2010, p. 21-42.

ერთმანეთთან დაკავშირებულნი არიან და ავსებენ ერთმანეთს: „და თუმცა ერთმანეთისგან გაყოფილნი არიან, მიუხედავად ამისა, მრავლით ერთიანდებიან, როგორც სული და ხორცი, ბუნებით – ორი და შეურევლობით – ერთი, მრავალგზის ერთად იქცევიან ერთი ნებით. ამისთვის, თუმცა შეემთხვევათ ერთ საზღვარში ქცევა, [მაგრამ] ერთმანეთს არ კვეთენ“. (S[ic]h[ar] 9-ი, 1975, გვ. 5-6).

სომხური კანონთა წიგნის შესახებ საუბრობს ჩვენამდე მოღწეული ხელნაწერის უადრესი ნუსხა: ნორ ჯულას ყოველთა მხსნელის მონასტრის 131-ე ხელნაწერის (1098 წ.) მოსახსენიებლის ავტორი აღნიშნავს, თუ ვინ შექმნა და განაწესა კანონები, ვის ჰქონდა ამის უფლება. იგი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ, ტრადიციის თანახმად, პირველი კანონები და ქრისტეს ნაანდერძევი ეკლესიის წესები მოციქულებმა დაადგინეს: „**წმინდა მოციქულები** (ეს და ქვემოთ მოტანილი ყველა ხაზგასმა ჩვენია – ნ. ვ.), დაემონაფნენ მაცხოვარს, გრგვინვით გარდამოსული სულიწმინდა მიიღეს წმინდა ქორედზე და განბრწყინებულნი ცეცხლის ენებით, იყვნენ საიდუმლოს მცოდნენი და აღმსრულებელნი საღმრთო მადლისა, სულით მეცნიერნი, რომ მოვლენ მგელნი დამღუპველნი და ზოგს წარიტაცებენ რწმენისაგან, **წმინდა ქორედზე დადებენ კანონებს და დაადგენენ ქრისტესმიერ კანონებს საყოველთაო ეკლესიისათვის**.“¹ შემდეგ ავტორი ამატებს, რომ, როდესაც „უბოროტესი ეშმაკი“, იგივე სატანა, ძალაუფლების მოყვარე მეფეებისა და მწვალებლობის მიმდევართა საშუალებით შეეცადა გაეყო და დაერღვია ეკლესიის კანონები, მაშინ ღმრთისმოყვარე და კეთილმსახურმა მეფეებმა, ეკლესიის მამებმა და მამათავრებმა, „სახიერი და კაცთმოყვარე“ უფლის წინამძღვრობით წმინდა კრებებზე მოციქულთა კანონების შესავსებად დაამტკიცეს ახალი კანონები: „ხოლო სახიერი და კაცთმოყვარე უფალი ჩვენი და მხსნელი **ხელითა ღმრთისმოყვარე და კეთილმსახურ მეფეთა და სულიერად ერთიან მამათა და მამათავართა** ყოველ ჯერზე ყოველი განსაცდელის ჟამს **წმიდა სინოდის ხელით** ბოროტებას ბოროტებითურთ განაძეგებდა და საჭიროების მიხედვით ქმნიდნენ სათანადო კანონებს მოციქულთა [კანონების შესავსებად], **ეს დაიცვეს ჩვენმა მამებმა, შეაგროვეს ერთ ღვთისგან ბოძებულ კანონში, ეს წესი და რჯული ეკლესიისა მოიტანეს ჩვენამდე**“.² ეს ის კანონებია, რომელიც შეკრიბეს ჩვენმა მამებმა და ჩვენ გვიანდერძეს.

ხელნაწერის N 3368 (1639 წ.) გადამწერიც მოკლედ ჩამოთვლის კანონთა წიგნში თავმოყრილ კანონთა ჯგუფებს და აღნიშნავს, რომ ეს კანონები „დიდი მუშაკობით“ ერთ კიდობანში შეკრიბეს ბრძენმა კაცებმა, დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ მათ სიასა და ნუმერაციას, რაც აადვილებდა „კანონთა წიგნის“ გამოყენებას: „ახლა ღვთის მადლით ვინყე და [მისივე] მოწყალებით გავასრულე განსაზღვრული რიცხვი მოციქულთა კანონებისა და სამი წმიდა კრებისა, წმიდა მორჩილ მამათა და ეპისკოპოსთა და იმ დროის მეფეთა მსოფლიო კრებებისა, განსაკუთრებით ჩვენი ერის მამათავართა,

¹ დრისის ფოტოალბომი 203 (ნორ ჯულა 131), 319r (ფოტოასლის მიხედვით). სომხურ ხელნაწერთა მე-5-მე-12 სს. ანდერძ-მინაწერების კრებულში ხელნაწერის ანდერძის ეს ნაწილი და ქვემოთ ციტატა არ არის (იხ. Մաթևոսյան, 1988, გვ. 117-119).

² ფოტოალბომი 203 (ნორ ჯულა 131), 319rv (ფოტოასლის მიხედვით).

ეპისკოპოსთა და წმიდა ვარდაპეტა, რომელნიც შეიკრიბნენ ბრძენნი, დიდითა წმიდითა მუშაკებითა და დადეს ერთ კიდობანში და დახურეს ზანდუკით და დანიშნეს ნომრით, რათა ადვილად მისაგნები ყოფილიყო მსურველთათვის, რათა მრავალი სარწმუნო სიტყვით სასწრაფოდ ეპოვნათ ერთი კანონი...” (265v).

გადამწერის მიერ მითითებული სიები „სომხური კანონთა წიგნის“ კრებული სი ყველა ქვეჯგუფის ხელნაწერებში არსებული საერთო თემატური სიებია, სადაც აღნიშნულია „კანონთა წიგნში“ განხილული რომელიმე საკითხი და ამ საკითხზე გამოთქმული კანონების საერთო ნომრები. აღსანიშნავია, რომ კანონთა წიგნის ხელნაწერთა თითოეულ ქვეჯგუფს აქვს თავისი თემატური სია, მაგ., ვ. ჰაკობიანის გამოცემულ „კანონთა წიგნის“ 288 ერთეული-საგან შემდგარი თემატური სია (Կանոնագիրք Հայոց, 1971, გვ. 5-17) გვხვდება მხოლოდ ხელნაწერთა ა ჯგუფში გაერთიანებულ ხელნაწერებში.¹ თემატური სიების ყველაზე ვრცელი ნუსხა დაცულია ხელნაწერებში №10682 (1643 წ.), 2677 (1697 წ.) და 10953 (მე-17 ს.) სათაურით – „ზანდუკი წმიდათა კანონთა“, 309 ერთეულით.² ის 1643 წელს შეუდგენია ნერსეს ვარდაპეტს თავის მოწაფეებთან მღვდელ-მონაზვნებთან – იაკობ და ალექსან, ხაჩატურ დიაკვნასა და № 10682 ხელნაწერის გადამწერ იოანე მწიგნობართან ერთად. ამის შესახებ მოწმობს გადამწერის ანდერძი: „მოიხსენეთ თქვენს ლოცვებში ცოდვილი და უღირსი ნერსესი, დამოწაფებულ ყრმებთან ერთად, რომლებიც არიან – მღვდელ-მონაზვნები იაკობი და ალექსანი და სწავლული დიაკონი ხაჩატური და იოანე – საყვარელი შვილი, რომელმაც დაწერა ეს წიგნი. და ზემოხსენებულ მოწაფეებს, რომლებმაც ბევრი იმუშავეს ამ სიაზე, რადგან ფრიად გადამოწილი იყო დედანი სიძველისაგან...“ (ხელნაწერი №10682, 381v).

სომხური „კანონთა წიგნის“ ფორმირებისა და ცალკეულ კანონთა ჯგუფების შესწავლისათვის უმნიშვნელოვანეს ცნობებს შეიცავს კათოლიკოს იოანე ოძუნელის (717-728) თხზულება „იოანე სომეხთა კათალიკოსის სიტყვა – ცოდნისათვის უფლის მცნებათა, რომლებიც დააწესეს წმინდა მამებმა“ (ՄՀ, 2007, გვ. 148-155) ამ ფრიად საინტერესო სიტყვაში იოანე ოძუნელი საუბრობს იმ თემებზე, რომლებიც მის დროს აღელვებდათ, იცავს და ასაბუთებს სომხურ ეკლესიაში მიღებულ წესებს სხვადასხვა კანონთა ჯგუფიდან ამოკრებილი წესებით,³ მრავალგზის ხაზს უსვამს, რომ ეს კანონები მო-

¹ კანონთა წიგნის ხელნაწერების ა ჯგუფის ეს ქვეჯგუფი შედგება 57 კანონისგან (მე-11 ს. მეორე ნახევრიდან-1098 წლამდე რედაქცია), მაშინ როდესაც თემატურ საძიებელში მხოლოდ 41 კანონია (მე-11 ს. შუა წლებამდე შექმნილი რედაქცია). იხ. ხელნაწერი 3148 (მე-17 ს.), 1r-8r, შდრ. ნორ ჯულა 131 ფოტოალბომი 203), 7r-17v (ფოტოალბომის მიხედვით).

აღვნიშნავთ, რომ ნორ ჯულას ყოველთა მხსნელის მონასტრის ხელნაწერის N 131 თემატურ საძიებელს შემდგომში დაემატა ასევე 47-50-ე კანონთა ჯგუფის კანონების საერთო რიცხვები. ვ. ჰაკობიანმა გამოსცა ამ ხელნაწერის თემატური საძიებელი მოგვიანებით დამატებულ მასალასთან ერთად. აღნიშნული რედაქციებისა და იქ არსებული თემატური საძიებლების შესახებ უფრო დანვრეილებით იხ. Վաղդանյան, 2016, გვ. 54-63.

² ხელნაწერები 10682, 14r-35v, 2677, 3v-19r, 10953, 4r-9v. კანონთა წიგნის ხელნაწერთა ამ ქვეჯგუფში განხორციელებული ცვლილებებისა და ზემოაღნიშნული თემატური საძიებლის შესახებ უფრო დანვრეილებით (Վաղդանյան, 2016, გვ. 152-164).

³ ამ დედანში ავტორი იმონმებს მოციქულთა კანონებს, ურთავს ციტატებს კლემენტის, განგრიის კრების, გრიგოლ განმანათლებლის, იოანე მანდაკუნისა და კანონთა სხვა ჯგუფებიდან.

ციქულთა მიერ დანესებული კანონებიდან მომდინარეობს და ეკლესიის მამების მიერ არის ნაანდერძევი.

თხზულებაში „ცოდნისათვის უფლის მცნებებისა“ სიბრძნისმოყვარე კათოლიკოსი აცხადებს, რომ ბევრს არასარწმუნოდ მიაჩნდა ეკლესიის კანონები: „რადგან ზოგიერთებმა მოინდომეს გაერჩიათ კანონები, სხვებმა კი თქვეს, რომ პირველმა მოძღვრებმა საკუთარი ნებით გარდაკაზმეს და განავრცესო და ნაწილმა კი არამართლზომიერად მიიჩნია, რომ ჩვენც მათსავით გვაქვს ამის უფლებათ“. (U¹, 2007, გვ. 148) მათ „უფიცობას“ იოანე ოძუნელი პასუხობს, რომ მოციქულებმა, ეკლესიის მამებმა და ვარდაპეტებმა კანონები „... არა მათი სურვილით, არამედ ღვთის ნებით განსაზღვრეს სხვადასხვა საჭიროებების გამო...“ (U¹, 2007, გვ. 148) და განმარტავს, თუ როგორ და რატომ დაამტკიცეს ეს კანონები. ეკლესიის მამებმა და ვარდაპეტებმა არათუ შეცვალეს მანამდე არსებული კანონები, არამედ სრულად შეავსეს და ხელახლა დაამტკიცეს. ამგვარად მოიქცა გრიგოლ განმანათლებელი (302-325 წწ.), რომელმაც „ამის შემდეგ არათუ კანონების განმარტება მოისურვა, არამედ წმინდა კანონები შეავსო“¹, და სხვა ვარდაპეტებმა, რომლებმაც „იმ დროის შესაბამისად მოისურვეს დაემატებინათ ეკლესიის კანონები, ჯერ წმინდა მოციქულთაგან მიღებული კანონები დაამტკიცეს და არ დარღვიეს, და მასთან ერთად ნეტარ მამამთავართა [კანონები], რაც მათ მიერ იყო დაწერილი, შემდეგ გადანერეს საჭიროებისამებრ, და არც მათ მიერ მითითებული კანონები უარყვეს, რასაც ახლა მრავალთაგან ვხედავთ“ (U¹, 2007, გვ. 148). კათოლიკოსი მოუწოდებს, რომ არ აურიონ ერთმანეთში კანონები, „რადგან მშვენიერია ეკლესიის საზღვრები, რომელიც ჩვენმა მამებმა სულიწმინდით განგვიწესეს“ (U¹, 2007, გვ. 149).

ნიშანდობლივია, რომ თხზულების ამ ნაწილში ზოგადი შტრიხებით და საუკეთესოდაა წარმოჩენილი მსოფლიო ეკლესიაში კანონიკური კრებულების ჩამოყალიბებისა და განვითარების გზა. ჩამოყალიბების მსგავსი გზა განვლო ასევე სომხურმა კანონიკურმა კრებულმა, რომელიც ნაბიჯ-ნაბიჯ იქმნებოდა საუკუნეთა განმავლობაში სხვადასხვა ბრძანებით შექმნილი კანონთა ჯგუფების ერთად თავმოყრისა და სხვადასხვა დროის რედაქტირების წყალობით.

ამ რედაქციებს შორის ყველაზე ცნობილი და შესწავლილი, უთუოდ, იოანე ოძუნელის მიერ შემუშავებული რედაქციაა. მე-20 საუკუნის მეორე ნახევარში ვ. ჰაკობიანმა გამოაქვეყნა კრებული, რომელსაც პირობითად „სომხური კანონთა წიგნი“ უწოდა. გამოცემაში, გარდა კათალიკოს იოანე ოძუნელის შედგენილი კანონიკური კრებულისა, შევიდა შემდგომ დამატებული ა ჯგუფის 25-57-ე კანონთა ჯგუფები,² „კანონთა წიგნის“ შემცველი ხელნაწერების მასალის საფუძველზე.

¹ U¹, 2007, გვ. 148. ავტორი აქ წერს, რომ არისტაკესის (325-333) მიერ ჩამოტანილ ნიკეის კანონებს გრიგოლ განმანათლებელმა ახალი კანონები დაუმატა და ამ შესახებ მიუთითებს ისტორიულ წყაროს: იხ. Ազաթանգեղոս, 1909, გვ. 465-466. ასევე, Մովսես Խորենացի, 1913, გვ. 240-241.

² Կանոնագիրք Հայոց, I, 1964, II, 1971. რომ შევაჯამოთ და გავშალოთ ს. ტიგრანიანის (Տիգրանյան, 1923, გვ. 137-178) და ნ. აკინიანის (Ակինյան, 1930, გვ. 93-103) აქამდე გამოთქმული თვალსაზრისები, ვ. ჰაკობიანი და მისი თანაავტორები ასკვნია, რომ იოანე

თხზულებაში „ცოდნისათვის უფლის მცნებებისა“ საყურადღებოა ერთი ცნობა, რომელიც, ჩვენი აზრით, ავსებს და ადასტურებს იოანე ოძუნელის სახელით ცნობილ ანდერძში მოტანილ ინფორმაციას „კანონთა წიგნის“ რედაქციითა შესახებ (ყაწინააჟიჟ ჯაიი, 1964, გვ. 535-537). სიტყვის დასაწყისში სიბრძნისმოყვარე კათოლიკოსს აწუხებს ის, რომ მის დღეებში ბევრი დაშორდა ღვთიურ მცნებებს და გადაუხვია ეკლესიის ჭეშმარიტი გზიდან: „როგორც ახლა მრავალნი არასწორი გზით მიდიან, რომელნიც სიცრუით დაბრმავებულნი არიან და გონებით დასუსტდნენ. თავიანთი ფიქრებით დაცემულნი, მოწყვეტილნი არიან საღმრთო მცნებებს, რომლის შესახებ მოგვითხრობენ ჩვენ მოციქულები და წინასწარმეტყველები, და რომელიც მოძღვრებათა წიგნში განმარტებულია მამათა და ვარდაპეტოვან, რათა არავინ შეცდეს და გადაუხვიოს ღვთის გზას, რომელნიც ახლა იპოვნენ გზას აცდენილნი“ (U², 2007, გვ. 148). და აი, ეს ვითარება უბიძგებს მას ხელახლა შეადგინოს კანონიკური კრებული, რომ ახლიდან დაკანონებულ იქნას მოციქულთა შებღალული კანონები: „ამის გამო მოვისურვე¹ კანონთა ჯგუფის კვლავ განახლება, რათა ვინც წაიკითხავს შეიცნოს ღვთისმსახურება, მძინარენი გონებით ნუ იქნებიან მოლაყბენი, როგორადაც ახლა მრავალნი ჩანან (U², 2007, გვ. 148).

მოტანილი ნაწყვეტის საფუძველზე ტექსტის შემდგენელი ჰ. ქიოსიანი ასკვნის: „... ეს სიტყვა შედგენილია ავტორის ხელით კანონთა წიგნის შედგენისა და რედაქტირების შემდეგ. ფრაზა „კვლავ განახლება“ გვიჩვენებს, რომ ოძუნელმა თავის შედგენილ კრებულს გადახედა, ხელახლა გაარედაქტირა, რათა ის ეროვნული ეკლესიის კანონიკური მოთხოვნებისთვის მაქსიმალურად მიესადაგებინა“ (U², 2007, გვ. 18 სტრ. 13). თუმცა ჩვენ ვფიქრობთ, რომ „კვლავ განახლება“ მიემართება არა იოანე ოძუნელის მიერ შედგენილ კრებულს, არამედ მანამდე არსებულ კანონიკურ კრებულსა თუ კრებულებს. ამგვარად, იოანე ოძუნელმა გადახედა და გადაამუშავა არა თავის მიერ შედგენილი კრებული, არამედ მანამდე არსებულ კრებულებში მისთვის საინტერესო კანონთა ჯგუფები გადაამუშავა, რომლებიც „კანონთა წიგნში“ დაცუ-

ოძუნელის კანონთა წიგნი მოიცავდა 24 კანონთა ჯგუფს, ხოლო ამ კანონთა დალაგების სისტემა უცვლელად არის დაცული „კანონთა წიგნის“ ა ჯგუფში (ყაწინააჟიჟ ჯაიი, II, 1971, გვ. VII-XV). ასევე, ჯაიი, 2017, გვ. 62-76; ჯაიი, 2020, გვ. 161-203.

აღვნიშნავთ, რომ სომხური კანონიკური კრებულის „ოძუნელისეული“ რედაქციის შესახებ ახალი თვალსაზრისი წამოაყენა ა. ჰაკობიანმა. მან გადასინჯა და უარყო მანამდე არსებული მოსაზრებები და ფიქრობს, რომ იოანე ოძუნელის მიერ შედგენილ კანონიკურ კრებულზე მეტად სრულია NN 659 და 657 ხელნაწერებში წარმოდგენილი „კანონთა წიგნის“ ორიგინალი (ჯაიი, 2006, № 1-12, ყი. 91-99), (ჯაიი, 2007, № 1-12, ყი. 213-256). თუმცა აქვე დავამატებთ, რომ ა. ჰაკობიანის სომხური „კანონთა წიგნის“ კრებულის „ოძუნელისეული“ და შემდგომი რედაქციების შესახებ გამოთქმული თვალსაზრისი, ჩვენი აზრით, ბოლომდე დასაბუთებული არ არის (თუნდაც აღნიშნულ ნაშრომებში), და ზოგჯერ დასკვნები მიღებულია ნაკლებად სარწმუნო არგუმენტების საფუძველზე, ამიტომ უფლებას ვიტოვებთ, დაველოდოთ მომავალ კვლევას. ა. ჰაკობიანის თვალსაზრისის მიეზღუდულობით და უფრო დანერვილებით განვიხილავთ ჩვენს სტატიაში, მიღვნილს „სომხური კანონთა წიგნის“ კრებულის იოანე ოძუნელისეული რედაქციის შესახებ.

¹ გამოქვეყნებულ ნაბეჭდ ტექსტში შეცდომა: „ყაწინააჟიჟ“ -ის ნაცვლად დაბეჭდილია „ყა-ყაწინააჟიჟ“, მაშინ, როცა გამოცემულ ხელნაწერში Jer. N 1303 გარკვევით წერია „ყაწინააჟიჟ“. მაღლობას ვუხდით ტექსტის საგამომცემლო ჯგუფის წევრს ჰ. ქიოსიანს ხელნაწერის შესაბამისი გვერდების ფოტოების გადმოცემისათვის.

ლი მისივე ანდერძის თანახმად „ზოგი ზოგს და არა ყველა ყველას დაემატა მისგან“, და ერთ „მშვენიერად ნამუშაქარ“ (ყასინსაყიქ ლაყიგ, 1964, გვ. 536) მატიაწეში თავი მოუყარა და შეადგინა „სომხური კანონთა წიგნის“ კრებული.

უნდა აღინიშნოს, რომ შუა საუკუნეების გადამწერები დიდი ყურადღებით, შეიძლება ითქვას, შიშით ეკიდებოდნენ ხოლმე „კანონთა წიგნის“ ხელნაწერების გადანუსხვის საქმეს. ჩვენ მიერ შესწავლილი 60-ზე მეტ ხელნაწერში, განსაკუთრებით ა და ბ ჯგუფების ხელნაწერებში,¹ შეიმჩნევა ის, რომ გადამწერები თავს იკავებენ დედნის ცვლილებისა და მისი თვითნებურად შევსებისაგან, ცდილობენ დედნის ზედმიწევნით გადმოწერას. ეს არის მიზეზი, რომ ხელნაწერის თითოეული ქვეჯგუფისთვის დამახასიათებელია მსგავსი ნაკითხვები, კანონების ცალკეული და საერთო ნომრების კლება და გამეორება. განსაკუთრებით საერთო ნომრების შემთხვევაში გვხვდება ამგვარი აღრევა – სასონარკვეთილ მწერლებსა და მომავალ გადამწერებს არ შეეძლოთ შეცდომის გასწორება, მხოლოდ შესაბამის განმარტებას ურთავდნენ ხოლმე.

მაგალითად, ხელნაწერის N 9488 (1621 წ.) არეული საერთო ნუმერაციის გასწორების უშედეგო მცდელობის შემდეგ² ხელნაწერის მოგვიანო რედაქტორი (მე-17 ს.) კმაყოფილდება მხოლოდ მკითხველისადმი მიმართვით: „ჰოი ძმაო, შავად ნაწერი რიცხვი არეულად არის დაწერილი“ (247v). საინტერესოა, რომ მწერლის მისამართითაც ჩივილითა და საყვედურით წერს: „გადამწერო, შავად ნაწერი რიცხვი არეულად არის დაწერილი“ (260r).

ხოლო N 8926 (მე-15 ს.) ხელნაწერის რედაქტორმა (მე-17 ს.) შეავსო როგორც კანონთა ჯგუფის გამოტოვებული შემდგომი ნომრები (ხელნ. 8926, 46v-47v, 48r³, 137v და სხვ.), ისე კანონთა საერთო და ცალკეული ნაწილების ნომრები, დედნის ნაკლული ფრაგმენტები და შემდეგი ჩანაწერი დაურთო: „ამგვარ ადგილებში არასწორია დანომრვათა დიდი საძიებელი (საერთო ნომრები – ნ.ვ.): 34, 34, 152, 152, 165, 258, 500, 500, 760, 802, 802“ (71v). ამ აღნიშვნით გადამწერი მიუთითებს, რომ კანონების საერთო დანომრვა არეულია

¹ „კანონთა წიგნის“ ხელნაწერთა ა და ბ ჯგუფებად წარმოდგენა იოანე ოძუნელის მიერ შედგენილი და შემდგომ გავრცობილი კანონიკური კრებულის შემცველის მდიდარი ხელნაწერი მასალის პირობითი დაყოფაა (ყასინსაყიქ ლაყიგ, 1964, გვ. XXX). ხელნაწერთა ეს ორი ჯგუფი, რომელიც თავიდან მოიცავდა იოანე ოძუნელის მიერ შედგენილ კრებულს (24 კანონთა ჯგუფით), ერთმანეთისგან სხვაობს კანონთა ჯგუფების რაოდენობითა და თანმიმდევრობით. ხელნაწერთა ა ჯგუფი მოიცავს 57-60 კანონს, რომელშიც იოანე ოძუნელის 32 - კანონისგან შემდგარი კანონთა ჯგუფი იწყება 24-ე რიცხვიდან. ამ ჯგუფის 1-57 კანონთა ჯგუფი გამოქვეყნებულია ვ. პაკობიანის მიერ შედგენილ „კანონთა წიგნის“ ორტომეულში (ყასინსაყიქ ლაყიგ, I, 1964; II, 1971). „კანონთა წიგნის“ ხელნაწერთა ბ ჯგუფი კი მოიცავს 78-81 კანონთა ჯგუფს, რომელშიც იოანე ოძუნელის კანონთა ჯგუფი 36-ე ან 42-ე არის.

² შევნიშნავთ, რომ ფილიპე მოციქულის კანონთა ჯგუფის პირველი კანონის ნაცვლად „წინასიტყვაობა“ დანომრილია 762-ე კანონად: ხელნაწერის არშიაზე არის შემდეგი შენიშვნა მინერელი „ეს 762-ე სიაში აქ არ უნდა იყოს, ეს მიკუთვნებული უნდა იყოს ერთ რიცხვს“ (245v), შემდეგ 246r-ზე აგრძელებს: „აქ უნდა იყოს 762-ე“ (246r-ზე კიდევ ორი შენიშვნა მოგვიანებით არის მელნით გადაშლილი). მოგვიანებით შენიშვნის ავტორს უცდია გაესწორებინა არეული საერთო ჩამონათვალი, მაგრამ უშედეგოდ, რადგან აქაც ადრეული ნომრები თემატურ საძიებელს შეესაბამება.

³ აქ მხოლოდ ერთი რიგობითი ნომერია გადამწერის.

აღნიშნული ნომრების გამოორებითა¹ თუ გამოტოვებით², შემდეგ კი ამატებს: „ნუ განრისხდები მწერალზე ნომერთა ნაკლულობის გამო, მრავალი ვიღვანე და გამოსწორების შესაძლებლობა არ იყო, რადგან დიდ საძიებელში (თემატური საძიებელი – ნ.ვ.) რიცხვები ამაზე მეტობით და ნაკლებობით არის მოცემული“ (72r).

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, „კანონთა წიგნის“ ხელნაწერთა თითოეულ ქვეჯგუფს აქვს თავისი თემატური საძიებელი და კანონები, მოცემულ ქვეჯგუფებს კი – ცალკეული დანომრვა, რომელიც მოიცავს ნაწილობრივი და საერთო ნომრების სიას შესაბამისი კლებითა და გამოორებული ნომრებით, რომლებიც გადამწერებს გადანუსხვისას არ შეუცვლიათ. თუმცა ხშირ შემთხვევაში აღნიშნავდნენ ამ შეუსაბამობას. არ ცვლიდნენ, რადგან მათ ამის უფლებამოსილება არ ჰქონდათ, როგორც თავად მოწმობდნენ, ეს კანონები „ქრისტიანული რწმენის კანონებია“ (ხელნ. 659, 320v), „... რადგან ამით ინანიებენ ადამიანები და ზურგს აქცევენ საკუთარ ცოდვებს და განათლებულნი განმართლდებიან ჩვენი ღმერთის, ქრისტეს წყალობით, ამინ“. (ხელნ. 837, 292r) სულთა ეს კურნება, შუასაუკუნეების გადამწერთა თვალთახედვით, იქნებოდა [საფუძველი] „დანაწესებულ სულთა სხვადასხვაგვარ წვირისგან განსაკურნებლად, რადგან ამათი [საშუალებით] განწმედილი ცოდვებისაგან მონანიებით ღირსნი შეიქნებოდნენ ხელახალი ხსნისა“ (ხელნ. 8158, 336v).

მხითარ გოში წერს: „კანონიკური საზღვარი არს წარმმართველი სულისა“ (Մխիթար Գոշ, 1975, გვ. 5).

N 658 (1601 წ.) ხელნაწერის მწერალი კანონებს უწოდებს სიცოცხლის ნამალს ცოდვებით დანაწესებულთათვის, რომელიც გააადვილებს ნათელი ცხოვრებისაკენ მიმავალ გზას, „კანონიკური საზღვრები რწმენას სწორად წარმართავს, რომელიც სულიწმინდისაგან მიიღეს მამებმა და მამამთავრებმა. მართალ ქმნეს ჩვენი ცხოვრების გზა ნათლისმომცემი ცხოვრებისაკენ, ნავსაყუდელი შეუქმნეს ყოველ ადამიანს ბრწყინვალე ცხოვრებისათვის, შექმნეს მაცხოვრებელი წამალი ყოველთა ცოდვათაგან მოწყლულთათვის“ (272v).

N 7615 (1352 წ.) ხელნაწერის დედნიეული ანდერძის ავტორი მთელ ნაწყვეტს უძღვნის კანონებს, იგი მათ უწოდებს ღვთიურ მალამოს, სულის ნეტარებას, ცოდვების წარმხოცველს, ჯოჯოხეთის გამქარვებელს, კაცობრიობის მაცოცხლებელს: „ჰოი კანონნი – საღმრთო საღბუნნი, ქრისტიანული წამალი, მაღლი სულისა. კანონნი – ძირნი სიცოცხლისა, სწულთა მკურნალი, მერყევთა საყრდენი, უიმედოთა სიმტკიცე. კანონნი – ბელიარის მოსპობა, შემარყვევლი სატანისა...“ (261v-262r).

აღსანიშნავია, რომ ახალსა და უახლეს პერიოდში „კანონთა წიგნი“ უფრო და უფრო ნაკლებად მუშავდებოდა. ამის შესახებ საყურადღებო ცნობებს შეიცავს მნიგნობარ იაკობ ამასიელის (Գևորգյան, ԺԸ.-ԺԹ. դդ.) 1800 წელს

¹ აქ 34-ეს საერთო ჩამონათვალში მითვლილი აქვს როგორც „მოციქულთა კანონების“ ბოლო 34-ე (37r), ისე კლემენტის I [კანონი] (42r), ასევე, 165-ე ნომრად [მიწერილია] როგორც ნიკეის ბოლო მე-20 კანონი (53v), ისე ანკვირიის I (57r) კანონი.

² ნომერი 258 არ არის, 257 და 258 რიცხვებით შეტანილია ანტიოქიის მე-19 და მე-20 კანონები (72r). თადეოზ მოციქულის სახელს მიკუთვნებული კანონთა ჯგუფის ბოლო 34-ე კანონი მითვლილი არ არის: 53-ე / 759 და 54-ე არ არის, ხოლო 760-ე მითვლილია მთლიანი სიის შემდეგ – ფილიპე მოციქულის სახელით ცნობილ კანონათა ჯგუფის წინასიტყვაობაზე (154r).

შედგენილი „კანონთა წიგნის“ წინასიტყვაობა. ავტორი სინანულთი აღნიშნავს, რომ მის დროს „კანონთა წიგნის“ გამოყენება მკაცრად შეზღუდული იყო, რადგან „ძველი ცბიერის“ (სატანას – ნ.ვ.) კარნახით სასულიერო პირები არა თუ სარგებლობდნენ ამ ძვირფასი განძით, არამედ „გავარში ძნელად თუ მოიპოვებოდა ერთი „კანონთა წიგნი“. ის სადმე ერთ ხერელში, ერთ სოროში იყო შენახული, რათა არ ენახათ, მისით არ განეკურნათ ერთმანეთი და თავიანთი ხალხი“ (ხელნ. 3100, 1r, ხელნ. 2936, 1r). იმ გარემოებამ, რომ „უსწავლელი მღვდლები“ არც კი იყენებდნენ „კანონთა წიგნს“, საქმე იქამდე მიიყვანა, რომ „ქრისტეს ეკლესია უვიცი მესაქის ხელში უმართავი გემის მსგავსად ლელვაგვემული სწრაფად იძირებოდა“ (ხელნ. 2936, 1r). აი, ეს „უტყანელი უბედურება“ აიძულებს იაკობ ამასიელს იმოგზაუროს გავარიდან გავარში და სხვადასხვა ჯგუფისა და ქვეჯგუფის „კანონთა წიგნის“ ხელნაწერების შედარებით შექმნას „კანონთა წიგნის“ გზამკვლევის ერთი ნიმუში, რომელშიც ანბანური თანმიმდევრობით შედგენილ საძიებელში ავტორი წარმოადგენს „კანონთა წიგნში“ განხილულ საკითხებს და იქვე მიუთითებს მოცემულ საკითხთან დაკავშირებულ კანონთა ჯგუფის ან კანონთა ჯგუფების¹ აბრევიატურას² და თითოეული კანონის ნომერს, რაც აადვილებს „კანონთა წიგნის“ გამოყენებას. თავის წინასიტყვაობაში იაკობ ამასიელი წარმოადგენს თხზულების შექმნის ძირითად მიზეზებსა და მიზნებს: „ვინაყეთ დამუშავება ანბანურ რიგზე მწყობრად დაწერილი ანბანური სიისა ჩვენი შესაძლებლობისამებრ და ეს [გავაკეთეთ] სამი [რამის] გამო: პირველი – იმისათვის, რომ თემის პოვნა გაადვილებულიყო, მეორე – ნებისმიერმა გასააზრებლად დაუბრკოლებლად მიიღოს მოკლედ თემის არსი, მესამე – რადგან თუ ვინმესთვის შეუძლებელი ჩანდეს „კანონთა წიგნის“ მოპოვება ან გადაწერა, მას მხოლოდ ეს ჰქონდეს მუდმივად ხელში ადვილად დასაწერად. რომ ამ თვლემისგან დამშეულად გაფხიზებული და მღვიძარეთ გაიგონ თანდათანობით განკარგვანი, და მეტიც, ხუცესთა [გაიგონ] მონანიების საზღვარი და ნაშანაულებათა ფარდად, იქნება შესძლონ ზოგიერთები აცხონონ, თუნდაც საკუთარი თავი“ (ხელნ. 3100, 1v).

დაბოლოს, აღვნიშნავთ, რომ შუასაუკუნეების ავტორები და მწერლები სომხურ „კანონთა წიგნს“, „წმინდა საგანძურს“ უწოდებდნენ, „რომელიც არს წამალი და მალამო მონანულთა და ცოდვილთა“ (ხელნ. 4403, 283r), „სწრაფად მკურნალი სულთა ჩვენთა, დამარღვეველი ცოდვათა ჩვენთა“ (ხელნ. 3788, 92v). თავიანთ თხზულებებში ისინი იმონებენ, ქებას ასხამენ, მიუთითებენ სომხური „კანონიკური წიგნის“ წარმოშობისა და განვითარების მიზეზებსა და მიზნებზე, ხაზს უსვამენ ამ კრებულის ურღვევ კავშირს საერთო ქრისტიანულ კანონიკურ კრებულებთან.

¹ ჩვენი წინასწარი შესწავლით ირკვევა, რომ იაკობ ამასიელმა ისარგებლა არა მხოლოდ ხელნაწერთა ა და ბ ჯგუფების სხვადასხვა რედაქციათა ნუსხებით, არამედ ხელნაწერში N 651 დაცული „კანონთა წიგნიდანაც“. საბოლოოდ, მას გამოუყენებია „კანონთა წიგნის“ ბ ჯგუფის გვერდგ ამასიელის 78 კანონთა ჯგუფისგან შემდგარი რედაქციათა ნუსხები. ამ საინტერესო ხელნაწერს მივუბრუნდებით და უფრო დანვრილებით განვიხილავთ ჩვენს შემდგომ სტატიაში.

² გამოყენებული წყაროების (გარდა „კანონთა წიგნში“ შესული კანონთა ჯგუფისა, რომელიც გამოყენებულია მხითარ გომის „სამართლის წიგნში“) სახელთა შემოკლებების სია წარმოდგენილია თხზულების დასაწყისში: (ხელნ. 3100, 3v-4v).

գամოყენებული ლიტერატურა

- Ագաթանգեղոս, 1909. Ագაթանგեղոս, Պատմություն Հայոց, աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչեան եւ Կանայեանց, Տփլիս.
- Ալեկնեան, Ն., (1930). Թուղթ Մակարայ Բ. Երուսաղեմի Հայրապետի առ Վրթանէ Եպիսկոպոսապետ Սիւնեաց Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ, Վիեննա: Մխիթարեան Տպարան.
- Ալեկնեան, Ն., (1950). Շահապիվանի ժողովին կանոնները, բնագիր և քննություն, «Յաւելուած», Բ տպագրություն, Վիեննա: Մխիթարեան Տպարան.
- Ժողովածուի խմբագրությունները (Ը. դարի երկրորդ կես – ԺԱ. դարի երկրորդ կես)», Էջմիածին, 2016:
- Կանոնագիրք Հայոց, (1964). Կանոնագիրք Հայոց, աշխ. Վ. Հակոբյանի, Ներածություն», Հ. Ա, Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.
- Կանոնագիրք Հայոց, (1971). Կանոնագիրք Հայոց, աշխ. Վ. Հակոբյանի, «Ներածություն», Խ. Բ, Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.
- Հակոբեան, Ա. (2006). «Յովհան Օձնեցու նորայայտ տօնացոյցային երկ՝ Նախահաւարումն պատմութեան այսմ բանից՝ Յովհաննու վերծանաւորի», ՀԱ., թիւ 1-12, պլոն. 91-99, 2006.
- Հակոբյան, Ա., (2017) Կրկին Ս. Յովհաննէ Օձնեցի Կաթողիկոսի «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի ընդգրկման խնդիր մասին», ԺԲ, Էջմիածին.
- Հակոբյան, Ա., (2020). «Յովհաննու Օձնեցի կաթողիկոսի «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի հեղինակային նախօրինակը և հետագա խմբագրութիւնները», սահմանադրական մշակույթի արժեքանական ակունքները հայ ժողովուրդի հազարամյա տարեգոյլան ծալքերում, Ս. Էջմիածին:
- Մարտիրոսեան, Մ. (2020), Համաբարբառ Կանոնագիրք Հայոց, կազմ. Մ. Մարտիրոսեան, «Ներածութիւն», Ս. Էջմիածին.
- Մաթևոսյան, Ա. (1988) Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե.-ԺԲ. դդ., աշխ. Ա. Մաթևոսյանի, Երևան.
- ՄՀ., 2007. Մատենագիրք Հայոց, Խ. Է, Ը. դար (Յաւելուած), Անթիլիաս- լիբանան, 2007:
- Մովսէս Խորենացի, (1913). Պատմություն Հայոց, աշխ. Մ. Աբղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփլիս.
- Վարդանյան, Ն. (2016a), «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի խմբագրությունները (Ը. դարի երկրորդ կես – ԺԱ. դարի երկրորդ կես)», Էջմիածին.
- Վարդանյան, Ն.(2016b) «Կանոնագիրք ձեռագրերի Բ խմբի՝ XIV դարից հետո մինչև XVII դարի վերջն իրականացված սրբագրումներն ու խմբագրումները», Պատմություն եւ հասարակագիտություն տարեգիրք (Գիտական հոդվածների ժողովածու), Երևան.
- Վարդանյան, Ռ., (1993). Հայոց տոմարական եղանակը. թարգմանական բնագրերի ժամանակը, Երևան, 1993:
- Վարդանյան, Ռ., (1999). Հայոց Տոնացույցը (4-18-րդ դարեր), Երևան.
- Տաշեան, Յ., (1896). Վարդապետութիւն առաքելոց անվանեալական կանոնաց մատեան: Թուղթ Յակոբայ առ Կողրատոս եւ Կանոնք Թադդէի, Քննություն եւ բնագիրք, «Յաւելուած», Վիեննա.
- Տիգրանյան, Ս., (1923). Տիգրանյան, Ս., Հայոց իրավունքի պատմության ներածություն (մեքենագրված, ձեռագրի իրավունքով), Յերեվան.
- Mardirossian, A., (2004). Le livre des canons arméniens (Kanonagirk' hayoc') de Yovhannēs Awjrec'i. Église, droit et société en Arménie du IVe au VIIIe siècle, Louvanii.
- Shirinian, M.E., Muradyan, G., Topchyan, A., (2010). The Armenian version of the Greek ecclesiastical canons, Löwenklau-Gesellschaft e. Frankfurt Main, V..
- Тигранян, С., (1918). Дрене-армянская книга канонов, Очерки описания и исследования памятника, I Описательная часть, Записки Российской академии наук по историко-Филологическому отделению, том XIII, N 3, Петроград.

ხელნაწერები:

ხელნ. 651, XVII ს.

ხელნ. 659, 1368 წ.

ხელნ. 837, 1627-1630 წწ.

ხელნ. 2936, 1812 წ.

ხელნ. 3100, 1800 წ.

ხელნ. 3788

ხელნ. 4403

ხელნ. 8158, 1635 წ.

ხელნ. 8926

The Armenian canonical collection was formed in stages. Being composed in the 5th century, the Armenian Book of Canons was continually edited and gradually expanded in the following centuries, including new canonic groups. It has reached us in numerous editions similar to, or significantly different from, each other in structure and content. This article gives a general outline of yet unstudied evidences by the Armenian authors Hovhan Imastaser Odznets'i (717-728), Mkhit'ar Gosh (1120?-1213), and Hakob Amasiats'i (18th-19th centuries), as well as by scribes in a number of manuscripts: New Julfa (Nor Jugha), 131 (1098), MM 7615 (1352), 659 (1368), 658 (1601), 837 (1627-1630) etc. It discusses their perceptions about the formation, further development, the role and significance of the Armenian canonical collection. In their works, medieval authors and scribes quoted from the Armenian canonical collection, praised it and pointed out the reasons and purposes of its formation and evolution, emphasizing its inseparable connection with other Christian canonical collections.